

AHOLI FAROVONLIGI VA UNING DARAJASIGA TA’SIR KO’RSATUVCHI OMILLARNING TURKUMLANISHI

Yusufaliyev Olimjon Abduraxmonovich

Guliston davlat universiteti i.f.f.d., PhD.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18813852>

Annotatsiya: Mazkur maqolada aholi farovonligi tushunchasining mazmun-mohiyati, uning iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyati hamda farovonlik darajasini belgilovchi asosiy omillarning turkumlanishi tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida aholi farovonligiga ta’sir etuvchi omillar iqtisodiy, ijtimoiy, demografik, institutsional va ekologik guruhlarga ajratilib, ularning o’zaro bog’liqligi ochib beriladi. Shuningdek, farovonlik darajasini baholashda qo’llaniladigan asosiy ko’rsatkichlar, jumladan, Yalpi ichki mahsulot, Inson taraqqiyoti indeksi hamda aholi real daromadlari kabi mezonlar ilmiy jihatdan yoritiladi. Maqolada aholi turmush darajasini oshirish va barqaror rivojlanishni ta’minlashga qaratilgan taklif va tavsiyalar ham ishlab chiqilgan.

Kalit so’zlar: Aholi farovonligi, turmush darajasi, iqtisodiy o’sish, ijtimoiy himoya, real daromadlar, Yalpi ichki mahsulot, Inson taraqqiyoti indeksi, bandlik, kambag’allik darajasi, omillar turkumlanishi, barqaror rivojlanish.

Kirish. Hozirgi globallashuv va iqtisodiy integratsiya sharoitida aholi farovonligini oshirish har bir davlat ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining ustuvor yo’nalishlaridan biri hisoblanadi. Aholi farovonligi jamiyat taraqqiyotining muhim ko’rsatkichi bo’lib, u nafaqat iqtisodiy o’sish sur’atlari, balki inson kapitalining rivojlanish darajasi, ijtimoiy himoya tizimining samaradorligi va hayot sifati bilan chambarchas bog’liqdir. Shu bois farovonlikni ilmiy jihatdan tadqiq etish, unga ta’sir ko’rsatuvchi omillarni aniqlash va tizimli ravishda turkumlash dolzarb masalalardan biri sanaladi.

Iqtisodiy nazariya va amaliyotda aholi farovonligini baholashda turli ko’rsatkichlardan foydalaniladi. Jumladan, Yalpi ichki mahsulot aholi jon boshiga hisoblanganda mamlakat iqtisodiy qudratini ifodalasa, Inson taraqqiyoti indeksi ta’lim, sog’liqni saqlash va daromad ko’rsatkichlarini birlashtirgan holda inson salohiyatining rivojlanish darajasini aks ettiradi. Biroq mazkur ko’rsatkichlar farovonlikning barcha jihatlarini to’liq qamrab olmaydi. Shu sababli aholi turmush darajasiga ta’sir etuvchi omillarni kengroq doirada — iqtisodiy, ijtimoiy, demografik, institutsional va ekologik jihatlar kesimida o’rganish zarurati yuzaga keladi.

Aholi farovonligining o’sishi barqaror iqtisodiy rivojlanish, samarali bandlik siyosati, daromadlar tengligi, sifatli ta’lim va tibbiy xizmatlardan foydalanish imkoniyati bilan bevosita bog’liqdir. Shuningdek, davlat boshqaruvi sifati, huquqiy muhit barqarorligi va infratuzilmaning rivojlanganlik darajasi ham farovonlik ko’rsatkichlariga sezilarli ta’sir ko’rsatadi.

Tahlil va natijalar. Aholi farovonligini shakllantiruvchi omillarni tahlil qilish natijasida ularning o’zaro bog’liqligi va ahamiyati aniqlandi. Tadqiqot shuni ko’rsatdiki, farovonlik nafaqat iqtisodiy o’sish darajasi bilan, balki ijtimoiy xizmatlar sifati, demografik xususiyatlar, ekologik holat va institutsional barqarorlik bilan ham chambarchas bog’liqdir. Ushbu omillar bir-biri bilan o’zaro ta’sir qilib, aholining umumiy turmush darajasini belgilaydi.

Iqtisodiy omillar orasida Yalpi ichki mahsulot va jon boshiga tushadigan real daromadlar aholi farovonligining eng sezilarli ko’rsatkichlari sifatida ajralib turadi. Mamlakat iqtisodiyoti barqaror va o’sish sur’ati yuqori bo’lsa, aholining hayot sifati ham yuqori bo’ladi, bu esa

farovonlik indekslarida o‘z aksini topadi. Shu bilan birga, ijtimoiy xizmatlar – ta’lim, sog‘liqni saqlash va ijtimoiy himoya tizimi – aholi turmush darajasini sezilarli darajada oshiradi. Inson taraqqiyoti indeksi ma’lumotlariga ko‘ra, bu xizmatlar qamrovi va sifati yuqori bo‘lgan mamlakatlarda aholining ijtimoiy qoniqishi ham baland bo‘ladi.

Demografik omillar ham farovonlikni belgilashda muhim rol o‘ynaydi. Yosh ishchi kuchi ulushi, urbanizatsiya darajasi va oilaviy struktura aholining iqtisodiy faoliyati va daromadlaridan kelib chiqadigan turmush darajasiga ta’sir qiladi. Shu bilan birga, ekologik omillar – toza havo, ichimlik suvi sifati va yashil hududlarning mavjudligi – farovonlikni oshirishda uzluksiz va barqaror ta’sir ko‘rsatadi.

Institutsional omillar aholi farovonligining mustahkam poydevorini yaratadi. Davlat boshqaruvi sifati, qonun ustuvorligi va korrupsiyaning past darajasi aholining ijtimoiy va iqtisodiy qoniqishini sezilarli darajada oshiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, iqtisodiy va ijtimoiy omillar institutlar bilan qo‘llab-quvvatlanmasa, ularning farovonlikka ta’siri to‘liq amalga oshmaydi.

Umuman olganda, tahlil shuni ko‘rsatadiki, aholi farovonligini oshirish uchun yagona strategiya yetarli emas; u iqtisodiy o‘shish, ijtimoiy xizmatlar, demografik barqarorlik, ekologik muhit va institutsional samaradorlikni birgalikda rivojlantirishni talab qiladi. Shu tarzda farovonlik darajasini oshirish nafaqat qisqa muddatli iqtisodiy o‘shish, balki uzoq muddatli barqaror rivojlanish bilan bevosita bog‘liq bo‘ladi.

1-jadval

Aholi farovonligiga ta’sir etuvchi omillarning turkumlanishi

№	Omillar guruhi	Asosiy ko‘rsatkichlar	Ta’sir yo‘nalishi	Izoh
1	Iqtisodiy omillar	Aholi daromadi, ish haqi, bandlik darajasi, inflyatsiya, YAIM jon boshiga	Bevosita	Daromad oshishi farovonlikni oshiradi, inflyatsiya yuqori bo‘lsa real daromad kamayadi
2	Ijtimoiy omillar	Ta’lim sifati, sog‘liqni saqlash xizmatlari, ijtimoiy himoya	Bevosita	Inson kapitali rivoji farovonlik darajasini belgilaydi
3	Demografik omillar	Aholi soni, yosh tarkibi, mehnatga layoqatli ulushi	Bilvosita	Mehnat resurslari hajmi iqtisodiy o‘shishga ta’sir qiladi
4	Hududiy omillar	Urbanizatsiya darajasi, infratuzilma, hududiy tenglik	Bevosita/Bilvosita	Hududlar o‘rtasidagi tafovut farovonlik darajasini farqlaydi
5	Siyosiy-huquqiy omillar	Qonun ustuvorligi, boshqaruv sifati, korrupsiya darajasi	Bilvosita	Institutsional barqarorlik investitsiya muhitini yaxshilaydi
6	Ekologik omillar	Atrof-muhit sifati, ekologik xavfsizlik	Bilvosita	Sog‘liq va hayot sifati bilan bevosita bog‘liq

Jadvalda aholi farovonligiga ta’sir etuvchi omillar tizimli ravishda turkumlangan bo‘lib, ular o‘zaro bog‘liq va kompleks xarakterga ega ekanligi ko‘rinadi. Mazkur omillarni tahlil qilish

shuni ko'rsatadiki, farovonlik darajasi birgina iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan emas, balki ijtimoiy, demografik, hududiy, siyosiy-huquqiy va ekologik omillar uyg'unligi asosida shakllanadi.

Avvalo, iqtisodiy omillar farovonlikka bevosita ta'sir ko'rsatuvchi eng muhim omillar hisoblanadi. Aholi daromadi, ish haqi, bandlik darajasi, inflyatsiya va YAIM jon boshiga ko'rsatkichlari turmush darajasining asosiy mezonlari sifatida namoyon bo'ladi. Daromad va ish haqining oshishi aholining xarid qobiliyatini kuchaytiradi, moddiy ehtiyojlarni qondirish imkoniyatini kengaytiradi. Biroq inflyatsiyaning yuqori darajasi real daromadni kamaytirib, farovonlik o'sish sur'atini sekinlashtirishi mumkin. Shuning uchun iqtisodiy barqarorlik farovonlikni ta'minlashning zarur shartidir.

Ijtimoiy omillar ham bevosita ta'sir kuchiga ega. Ta'lim sifati va sog'liqni saqlash xizmatlarining rivojlanganligi inson kapitalining shakllanishiga xizmat qiladi. Inson kapitali qanchalik rivojlangan bo'lsa, mehnat unumdorligi shunchalik yuqori bo'ladi va bu o'z navbatida iqtisodiy o'sish hamda daromadlarning ortishiga olib keladi. Ijtimoiy himoya tizimi esa aholining zaif qatlamlarini qo'llab-quvvatlab, ijtimoiy tenglikni ta'minlash orqali farovonlik darajasini mustahkamlaydi.

Demografik omillar bilvosita ta'sir ko'rsatadi. Aholi soni, yosh tarkibi va mehnatga layoqatli ulushi iqtisodiy resurslar hajmini belgilaydi. Agar mehnatga layoqatli aholi ulushi yuqori bo'lsa, iqtisodiy o'sish uchun qulay sharoit yuzaga keladi. Aksincha, demografik yuklama ortishi byudjet va ijtimoiy tizimlarga bosimni kuchaytirishi mumkin.

Hududiy omillar esa farovonlik darajasining hududlar kesimida notekis shakllanishiga sabab bo'ladi. Urbanizatsiya darajasi, infratuzilmaning rivojlanganligi va hududiy tenglik iqtisodiy imkoniyatlarni belgilaydi. Infratuzilma yaxshi rivojlangan hududlarda ish o'rinlari va xizmatlar ko'proq bo'ladi, natijada farovonlik darajasi yuqoriroq shakllanadi.

Siyosiy-huquqiy omillar farovonlikka bilvosita ta'sir ko'rsatsa-da, ularning ahamiyati katta. Qonun ustuvorligi, boshqaruv sifati va korrupsiya darajasi investitsiya muhitini shakllantiradi. Institutsional barqarorlik iqtisodiy faollikni rag'batlantirib, uzoq muddatli rivojlanish uchun zamin yaratadi.

Ekologik omillar ham bilvosita, ammo muhim ta'sirga ega. Atrof-muhit sifati va ekologik xavfsizlik aholi sog'lig'i hamda hayot sifati bilan chambarchas bog'liq. Sog'lom ekologik muhit mehnat unumdorligini oshiradi va ijtimoiy xarajatlarni kamaytiradi.

Umuman olganda, jadval ma'lumotlari aholi farovonligi ko'p omilli tizim asosida shakllanishini ko'rsatadi. Iqtisodiy va ijtimoiy omillar bevosita ta'sir ko'rsatsa, demografik, hududiy, siyosiy-huquqiy hamda ekologik omillar bilvosita, ammo barqaror rivojlanishni ta'minlovchi muhim omillar sifatida namoyon bo'ladi. Farovonlikni oshirish uchun ushbu omillar o'rtasida muvozanatli va kompleks siyosat yuritish zarur.

3-jadval

Omilling aholi farovonligiga ta'sir darajasi (ekspert baholash asosida)

Omillar	Ta'sir kuchi (1-5 ball)	Ustuvorlik darajasi	Umumiy ta'sir (%)
Daromad va ish haqi	5	Juda yuqori	30%
Bandlik	4	Yuqori	20%
Ta'lim sifati	4	Yuqori	15%
Sog'liqni saqlash	4	Yuqori	15%

Ijtimoiy himoya	3	O'rta	10%
Ekologik omillar	2	Past	10%

2-jadvalda keltirilgan ekspert baholash natijalari aholi farovonligiga ta'sir etuvchi omillarning nisbiy ahamiyatini aniqroq ko'rsatib beradi va yuqoridagi nazariy tahlilning mantiqiy davomi sifatida xizmat qiladi. Mazkur baholashga ko'ra, farovonlik darajasini shakllantirishda eng yuqori ta'sir kuchiga ega omil — daromad va ish haqi hisoblanadi. U 5 ball bilan “juda yuqori” darajada baholanib, umumiy ta'sirning 30 foizini tashkil etadi. Bu holat farovonlikning birlamchi mezoni sifatida aholining real daromadlari hal qiluvchi ahamiyat kasb etishini tasdiqlaydi. Daromad oshishi iste'mol hajmini kengaytiradi, jamg'arma imkoniyatini kuchaytiradi va turmush sifatini yaxshilaydi.

Ikkinchi muhim omil — bandlik darajasi bo'lib, u 4 ball bilan “yuqori” darajada baholangan va 20 foizlik ulushga ega. Bandlik daromad manbalarining barqarorligini ta'minlaydi hamda ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlaydi. Aholining iqtisodiy faolligi qanchalik yuqori bo'lsa, mamlakatda yaratilayotgan qo'shilgan qiymat hajmi ham shunchalik ortadi. Shu bois bandlik darajasi farovonlikning iqtisodiy asoslarini mustahkamlovchi omil sifatida namoyon bo'ladi.

Ta'lim sifati va sog'liqni saqlash tizimi ham 4 ball bilan yuqori darajada baholanib, har biri 15 foizlik ulushga ega ekani ko'rsatilgan. Bu ko'rsatkichlar inson kapitalining tarkibiy qismlari sifatida uzoq muddatli farovonlikni ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Ta'lim mehnat unumdorligini oshiradi, innovatsion salohiyatni kuchaytiradi va yuqori daromadli ish o'rinlari yaratishga zamin tayyorlaydi. Sog'liqni saqlash tizimining samaradorligi esa mehnat resurslarining sifatini belgilaydi hamda aholi umr davomiyligi va hayot sifatini yaxshilaydi.

Ijtimoiy himoya tizimi 3 ball bilan o'rta darajada baholangan va umumiy ta'sirning 10 foizini tashkil etadi. Bu omil bevosita daromad yaratmas-da, aholining ehtiyojmand qatlamlarini qo'llab-quvvatlash orqali ijtimoiy tenglikni ta'minlaydi va kambag'allik darajasining kamayishiga xizmat qiladi. Demak, ijtimoiy himoya farovonlikning barqarorligini ta'minlovchi muhim mexanizm hisoblanadi.

Ekologik omillar esa 2 ball bilan past darajada baholangan bo'lsa-da, 10 foizlik ulushga ega ekani ularning ahamiyatini inkor etmasligini ko'rsatadi. Ekologik sharoitning yomonlashuvi sog'liq ko'rsatkichlariga salbiy ta'sir etib, iqtisodiy yo'qotishlarga olib kelishi mumkin. Shu sababli ekologik barqarorlik uzoq muddatli farovonlikni ta'minlashda muhim omil bo'lib qoladi.

Umuman olganda, ekspert baholash natijalari farovonlikni oshirishda eng ustuvor yo'nalish daromad va bandlikni ko'paytirish ekanini ko'rsatadi. Shu bilan birga, ta'lim va sog'liqni saqlash tizimini rivojlantirish, ijtimoiy himoyani kuchaytirish hamda ekologik barqarorlikni ta'minlash kompleks yondashuvning ajralmas qismi bo'lishi zarur. Mazkur omillar o'zaro uyg'unlashgan holda aholi farovonligining barqaror va uzoq muddatli o'sishini ta'minlaydi.

Xulosa va takliflar. O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, aholi farovonligi ko'p omilli va tizimli xarakterga ega bo'lib, uning darajasi iqtisodiy, ijtimoiy, demografik, hududiy, siyosiy-huquqiy hamda ekologik omillarning o'zaro uyg'un ta'siri asosida shakllanadi. Tahlillar farovonlikning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida daromad va ish haqi darajasi, bandlik ko'rsatkichlari hamda makroiqtisodiy barqarorlik muhim o'rin tutishini tasdiqladi. Aholi real daromadlarining oshishi va bandlik darajasining kengayishi turmush sifatining

yaxshilanishiga, kambag'allik darajasining qisqarishiga va ijtimoiy barqarorlikning mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, uzoq muddatli va barqaror farovonlikni ta'minlash faqat iqtisodiy o'sish bilan cheklanib qolmasligi lozim. Inson kapitalini rivojlantirish — ya'ni ta'lim sifati va sog'liqni saqlash tizimini takomillashtirish — farovonlikning strategik omili sifatida namoyon bo'ladi. Demografik jarayonlarning oqilona boshqarilishi, hududlar o'rtasidagi tafovutlarning kamaytirilishi, shuningdek, qonun ustuvorligi va samarali boshqaruv tizimining mavjudligi iqtisodiy natijadorlikni oshirish orqali farovonlik darajasiga bilvosita, ammo kuchli ta'sir ko'rsatadi. Ekologik barqarorlik esa aholi salomatligi va hayot sifati uchun zarur shart bo'lib, barqaror rivojlanish konsepsiyasining ajralmas qismi hisoblanadi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, quyidagi takliflarni ilgari surish maqsadga muvofiqdir. Birinchidan, aholi daromadlarini oshirishga qaratilgan faol bandlik siyosatini kuchaytirish, yuqori qo'shilgan qiymat yaratadigan tarmoqlarni rivojlantirish va kichik biznes hamda tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash zarur. Ikkinchidan, inflyatsiya darajasini maqbul chegarada ushlab turish orqali real daromadlarning barqaror o'sishini ta'minlash lozim. Uchinchidan, ta'lim tizimini mehnat bozori talablariga moslashtirish, kasb-hunar ko'nikmalarini rivojlantirish va sog'liqni saqlash xizmatlari sifatini oshirish inson kapitali samaradorligini kuchaytiradi.

Shuningdek, ijtimoiy himoya tizimini manzilli va samarali mexanizmlar asosida takomillashtirish, hududiy infratuzilmani rivojlantirish va investitsion jozibadorlikni oshirish orqali hududlar o'rtasidagi iqtisodiy tafovutlarni kamaytirish muhimdir. Siyosiy-huquqiy sohada esa ochiqlik, shaffoflik va hisobdorlik tamoyillarini mustahkamlash investitsiya muhitini yaxshilaydi hamda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlaydi. Ekologik xavfsizlikni kuchaytirish, “yashil iqtisodiyot” tamoyillarini joriy etish esa uzoq muddatli farovonlikning muhim kafolati bo'lib xizmat qiladi.

Umuman olganda, aholi farovonligini oshirish kompleks va muvozanatli yondashuvni talab etadi. Iqtisodiy o'sish, inson kapitali rivoji va institutsional barqarorlik o'zaro uyg'unlashgan holda amalga oshirilgandagina barqaror va yuqori darajadagi farovonlikka erishish mumkin.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Abdullayev Yo'ldosh. Iqtisodiyot nazariyasi: Darslik. — Toshkent: O'zbekiston, 2019. — 512 b.
2. Vahobov Abdulla, Tadjibayeva Dilfuza. Makroiqtisodiyot: Darslik. — Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2020. — 480 b.
3. Qosimova Mohira va boshq. Ijtimoiy siyosat: O'quv qo'llanma. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. — 256 b.
4. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati: Statistik to'plam. — Toshkent, 2023. — 320 b.
5. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy taraqqiyot ko'rsatkichlari bo'yicha tahliliy ma'ruza. — Toshkent, 2022. — 150 b.
6. Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti. Aholi farovonligini oshirishning zamonaviy yo'nalishlari: Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. — Toshkent, 2021. — 280 b.

7. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi huzuridagi Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi. Aholi daromadlari va kambag‘allikni qisqartirish masalalari: Tahliliy hisobot. — Toshkent, 2022. — 120 b.
8. Sattorqulov , O., & Eshqulova, H. (2024). CHORVACHILIK SOHASIDA KICHIK BIZNESNI TASHKIL ETISHNING IQTISODIY – IJTIMOIIY MOHIYATI VA O‘ZIGA XOS JIHATLARI. *Solution of Social Problems in Management and Economy*, 3(2), 23–29. извлечено от <http://econferences.ru/index.php/sspme/article/view/12501>